

Jelaleddin Meňburnuň ömür beýany: Giriş

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar
написано kitapcy | 26 январа, 2025

Jelaleddin Meňburnuň ömür beýany: Giriş SOLTAN JELALEDDIN
MEÑBURNUŇ ÖMÜR BEÝANY

Nusaýly ildeşimiz Muhammet en-Nesewi soltan Jelaleddin Meňburnuň mürzesi bolup işläp, taryhy söweşleriň ençemesine gatnaşýar. Şonuň üçin-de bu kitap örän ygtybarly taryhy maglumatlara baý.

Muhammet en-Nesewi diwanynda dünýä ýañ salan Köneürgenç soltanlygynyň soňky ýyllary barada, edermen, gaýduwsyz türkmenleriň pajygaly taryhy eýýamda görkezen gahrymançylyklary hakynda gürrüň berýär.

• TÜRKMEN TUGY

Her bir halkyň beýikligi onuň dünýä galkynysyna goşan goşandy

bilen, onuň taryhy hem şu günki bitiren işleri bilen ölçenilýär. Dünýäde baş müň ýyllap döwran süren, beýik-beýik döwletleri guran, zemine ençeme ýola ajaýyp galkynyşlary beren türkmen halky bu gün taryhy binasynyň üstüne ynam bilen çykdy. Oguzlaryň türkmenleriň dünýä beren nepis halysy, ýelden ýyndam ýüwrük atlary gözelligiň hem tizligin ölçeg birligine öwrülendir. Dünýäniň ilkinji pygamberi bolan Oguz handan seljuk türkmenlere çenli bolan taryhymyzy biz ýaňy öwrenip başladyk. Hytaýdan Müsüre çenli bolan aralykda uly kuwwatly döwleti döreden, dünýä seljuk türkmen medeniyetini ýaýradan, yüzlerçe ajaýyp alymlary beren seljuk türkmen imperiýasy, ol imperiýanyň ganatynyň astynda kemala gelip, edil seljuk türkmen imperiýasy ýaly kuwwatly soltanlyga öwrülen Köneürgenç şalary soltanlygy gönüden-göni türkmeniň ata-babalarydyr. Seljuk türkmenler hem köneürgençliler dünýäniň başyna görülmedik apat getiren mongol-tatarlara garşy söweşlerde taryhyň şuglaly sahypalaryny ýazdylar. Soltan Jeleleddin Meňburny soňky Köneürgenç şasy dostlary hem duşmanlary, milletdeşleri hem saýrylar, ýatlar hem ýakynlar tarapyndan ykrar edilen ajaýyp serkerde boldy...

Taryhçylaryň bir topary Soltan Sanjaryň imperiýasynyň synmagyny seljuk türkmenleriniň synmagy diyip düşündirjek bolýarlar. Emma beýle däl. SSSR-in synyp, onuň ornunda on baş sany garaşsyz döwletiň döreýşi ýaly, Sanjaryň soltanlygynyň ornunda hem birnäçe garaşsyz seljuk türkmen döwletleri döredi. Sonra köneürgençliler hem şol döwletlerin düzümine girdiler. Şol garaşsyz döwletler, onlarça türkmen beglikleri soňlugy bilen Türkmenistandan baran Osman Gazynyň daşyna ülker kimin jemlenip, kuwwatly Osman imperiýasyny döretdiler. Bu beýik imperiya Yewropada Osman imperiýasy diýlipdir, Turkaman (türkmen) imperiýasy hem diýlipdir. Netijede, ol iki ady birleşdirip, Ottoman imperiýasy diýlipdir.

Seljuk türkmenleriniň hem köneürgençlileriniň soltanlygy döwründe ylma-bilime, edebiyata we sungata giň ýol açylyp, yüzlerçe ajaýyp alymlar döräpdir. Abdyrahman Hazyny, Zamahşary, Muhammet al-Amuly, Fahretdin ar-Razy, Omar Haýýam, Muhammet aş-Şähristany ýaly alymlar dünýä ylmyňyň,

edebiýatynyň we sungatynyň parlak ýyldyzlarydyr. Iki ýola din merkezi halyfat Türkmenistana göçürilip getirilýär, yslamy düýbi-teýkary bilen ýok etmek üçin edilen gazaply haçparazlar yörişinin öňünden türkmenler çykýar, birnäçe ýerleriň, ýurtlaryň musulmanlaşmagy hut türkmenler bilen baglydyr.

Beýik taryhy bolan halkymyz bu gün beýik bir döwleti gurup, dünýäniň ösüşine öz goşandyny goşmagyň aladasy bilen yaşaýar. Beýik taryhy bolan halkymyzyň şu gününiň hem, ertesiniň hem beýik boljakdygyna ynanýaryn.

SAPARMYRAT TÜRKMENBAŞY,
Türkmenistanyň Prezidenti.

MUHAMMET NESEWI

Sultan Jelaleddin
Menburnun ömür
beyanı

• **GIRIŞ**

Bissimilla Rahman Rahym!

Eý, Rebbim, medet ber, keremiňe duçar eýle!

On sekiz müň älemgi yaratgan beýik Allatagala şükür. Ol ynsy-jynsy, janly-jandary ýaradyp ömürdir ölüm, ryzkdyr ýazgyt berip, nesil-neberesini ýaýradyp, ýene özüne dolanar ýaly eýläpdir. Onuň üçin janly-jandary ýalkydan ýa toparlap ýaratmagyň müşgili yok. Onuň hökmürowanlygyna şan-şerefler ýardyr, Alladan gaýry kişide güýç-de ýokdur, gurbat-da, güýç Alladadyr. Onuň güýjüni-gudratyny gören bardyr, özüni gören ýokdur. Asyrlar, eýýamlar, zamanlar öter, emma Onun ömrüniň ýeke ýylam, ýeke ayam kemelmez. Arşy-kürsi ýaratgan, janly-jandarlary halk eýlegen, on sekiz müň älemi bar eýlegen deňsiz-taýsyz gudraty güýçli Allatagala olary diňe «káp» hem «nun» harplaryny diyip bar etdi. Hakykatdan-da, bu hut onuň gudraty bilen bina bolandyr! «Eger ol bir zady bar kylaýyn diýse, Oña diňe ýeterlik: «Bolsun!» diýdigi bolar!»

Iki jahan serweri pygamberimiz Muhammedi, onuň azyz öwlatlaryny, ýaranlaryny Alla ýalkap, iki dünýäsini hem abat kylsyn. Biziň pygamberimiz Muhammet tutuş ummatyny ýalňyş ýoldan rast yola salyp, Biribaryň keremine alyp barýar. Garaňky hem gaflatly zamanada göwherşamçyrag bolup nur saçyp, ýol görkezip duran Onuň Kitaby hem Sünnesidir. Goý, biziň haýry-dogalarymyz müşk kibi enwer ysyny saçyp baky bolgay! «Saklanyň! Aglalyň!» («Kifa nabki») ýaly ebedi bolgay! Ýaradanyň ýagty dünýäsinde ýalkanmagyna mähtäç, şum ykbalyň, derdi-belalaryň püre-pür pyýalasyny yzly-yzyna başyna çekip, yat ilden yat illere düşüp, hijran hasratyny, mysapyrlygy çeken Muhammet ibn Ahmet ibn Aly ibn Muhammet al-Munsy goý, Alla onun müşgülini asan eýlesin! – peslikden-pislikden aman saklasyn! ol size aşakdaky hekaýatlary gürrüň berer. Men geçip giden eýýamlar, halklar barada ýazylan taryhy diwanlaryň ençemesini okadym. Görüp otursam, her bir taryhçy öz döwründen ozalky danyşmentlerin Adam Atadan goý, onun ruhy hoşnut bolsun! – başlap yazan taryhyny öz diwanynyň önünden berýän eken. Käbir yerinde gysgaldyp, käbir yerinde goşup, öz döwrüne yeteninden soň bolsa, zamanasynyň taryhyny jikme-jik, dolý beyan edýän eken. (Elbetde, diniň gowşap, piträniň aşak düşen zamanasyny bolsa beyan etmeýän ekenler). Hawa, taryhçylaryň

her birinin baş maksady öz döwrüniň taryhyny yoýman gürrüň bermek! Gulak bilen eşideniň hem göz bilen gören zadynyň parhy niçikdir? Takyk bilmek, gözüň bilen görmek rowaýatlara ynanmaktan has ygtybarly!

Men Ibn al-Asyr ady bilen meşhur bolan Aly ibn Muhammet ibn Abdyl Kerimiň «el-Kämil» diyen kitabyny okadym, onda halklar barada berilýän taryhy maglumatlar, hususan-da, ajam halkyna degişli bolan hayran galaýmaly wakalary okap, hayranlar galdym. Durmuşymdan kasam edýärim, ol kitabyny «el-Kämil» diýip rast atlandyrypdyr, çünki ol kitap, hakykatdan-da, diýseň kämil kitap. Ondaky köp taryhy maglumatlar başga diwanlarda asla duş gelmeýär. Ibn al-Asyr gürrüňsiz ajam dilinde ýazylan çeşmelerden peýdalanandyr, çünki dürli çeşmeleri degşirmezden, ol beýle kämil kitap ýazyp bilmezdi. Ibn al-Asyryň eserinde beýikleriň beýigi soltan Ala ad-dünýä wad-Din Abyl Fath Muhammet ibn Tekeş ibn Ilarslan ibn Atsyz ibn Anuştegin baradaky, çarhypele-giň gerdişi bilen täleýi ters gelip, köp-köp külpetleri başyndan geçirmeli bolan, dine gulluk edip, dine gurban bolan Jelaletdin Meňburny goý, Alla onuň jaýyny jennet kylsyn! – baradaky berýän maglumatlary gaty ähmiýetli bolup, wajyp wakalaryň ählisini diyen ýaly beyan edipdir. Kem-käs bärden gaýdan yerini hasaba almasaň, Ibn al-Asyr onun şöhratly, ýalkymly gahrymançylyklaryny doly suratlandyrypdyr. Hakykatdan-da, akylyňy hayran edýän wakal Baryp-ha, aş-Şam ýurdunda ýaşap, Çynmaçynyň jümmüşinde, köneürgençde, Hindistanda bolup geçen wakalary dogruçyl ýazyp bilipdir. Dünýäniň, adamzadyň taryhynda bolup geçen wajyp, ähmiýetli hadysalary jemläp, şöhratly edermenlikleri ebedileşdirip geljekki neberelere sapak alar ýaly edip bilmekten asylly maksat bolarmy!

Ynha, Jelaletdiniň keç gelen ykbaly: ol ýykyldy, emma yene-de turdy, ol uçgun ýaly köräp öçere geldi, emma birdenem ýangyn ýaly tutaşyp dünýäni tutdy.

Çarhypelegiň gerdişi bilen bagtyna örän eýmenç zamanada, soltanlyk dargan çagynda soltanlyk etmek miýesser etdi, ol gazaply söweşlerde il oglunyň, ýurt oglunyň, watanparaz serdaryň niçiksi bolmalydygyny görkezdi.

Sen körükden çykan gyzyl ot demriň polat gylyç bolýança niçiksi taplanyşyny görersen, onuň nähili arzyly, asylly, beýik maksatlara ýetmek üçin jan çekişini görersen, gadym zaman rowaýatlarynda gabat gelýän gudratyň onuň ykbalynda gabat gelýändigini görersen! Men onuň ýowuz başdan geçirmeleriniň dowamlydygyny, elhençdigini, çekip-çydardan agyrdygyny göz önünde tutyaryn. Jelaletdin yöne bir adam däl, ol meger, Ylahynyň arzylan perzendidir. Muňa onuň on bir ýylyň içinde taryha ýaň salan on dört sany uly söweşde üstün çykandygyny ýatlamak hem ýeterlikdir!

Jelaletdin lagnaty tatarlar tarapyndan türkmenlerin ýurdundan kowlup, alys Hindistana garşy gitdi. Hindistandan çykybam ar-Rum yurtlarynyň ortasyna özüni atdy. Bir-de ol hökmürowan, dünýäniň eyesi, bir-de bolsa ajalyň agzyndan sypyp barýan sergezdan.

Indi bolsa, men öz gözüm bilen gören taryhy wakalarym, özüm görmesem-de, gözi bilen gören ynamdar adamlardan eşiden wakalarym barada gürrüň bereýin, ýigrenji, gaýry zatlary bir yana aýryp gürrüň bereýin.

*Nätjek, suwara bolmaýar ajamly özge dile,
Utanmaly bolupdym ýazamda hem gürlämde.
Yogsa dilewarlygy alyp men mergen ele
Ok deý ganat ýaýdyrdym her bir atgan jümlämge.
Alnymda yazlyp ýatyr söz-u-zyban meýdany,
Başa çekip meý jamy, beýan kyldym eýýamy.*

Gündogaryň alym-danyşment adamlarynyň has mertebä mynasyplary ýazyjylyk sungatynda azy ýaryp, dilewarlyk sungatynda bilbilgöýäni aňk edenleriň ençemesi Köneürgenç şalar döwleti barada maglumat toplap, diwan döretmäge synanyşyk etdiler. Olar könürgenç şalarynyň işini, döwletini, ýeten derejesini öwrenip, uly döwletiň ýaňy ýörjen-ýörjen pursatyndan döwlet ýylдыzynyň al-asmanda şuglasyny saçýan döwürlerini, ondanam beýikler beýigi Muhammet ibn Tekeş soltan zamanyndaky pajygaly döwrüni beýan edip, taryh üçin bakylaşdyryp, geljekki nesillere galdyrmagyň aladasyny etdiler.

Olaryň işleri tutumlydy, maksatlary beýikdi, derejeleri asmandady: oňa Horasan bilen Ürgençdäki döwlet atasyndan miras geçdi, Muhammet ibn Tekeş onuň üstüne Yrak bilen Mazandarany, Kerman, Mekran, Keş, Seýistan, Gurlaryň ýurdy, Gazna, Bamiýan ýerlerini goşup serheti Hindistana çenli yetirdi. Bu işler entek gylyçlar gynyndaka, naýzalar egindekä, söweşe girmezden edildi. Ol bu yurtlary güýç sarp etmezden, söweşmezden, zorluk etmezden, ýykyp-ýumurmazdan – diňe gorkynyň kuwwaty bilen aldy. Azym-azym şäherler Muhammet Ürgenç şasyndan arka agtaryp, onuň ummasyz uly döwletine goşulyp, arkaýyn ýaşamagyň hatyrasyna onuň ganatynyň astyna girdiler.

Ol al-Hytaýynyň köp-köp türki hökümdarlarynyň, Mawerannahryň hökmürowanlarynyň ýerini, ýurduny eyeledi, ol olary hem diňe gorkuzyp, duşmançylygy köki-damary bilen sogrup öz yurduna goşdy. Oňa goşulmak islemedik häkimler, ýurt eyeleri bolsa Hytaýyň alys yerlerine baryp gizlenip, janyny goramaly boldular. Onuň sorap, edara edip oturan yurdunda dört yüz uly şäher bardy. Oduň şuglasyna perwanalaryň gelşi ýaly, ejizler ondan pena mätäç bolup gelse, güýçlüler amana, toba gelip oňa birleşdiler. Parsyň, Arrandyr Häzirbeýjanyň, Şirwan Derbendine çenli aralarda onuň adyna hutba okalyp başlady. Şol ýyl ol iki atabegi hem amana getirdi. Olaryň üstüne duýdansyz çozup, Parsy edara edip oturan Sagyt ibn Zeňhini, Häzirbeýjany sorap oturan Özbek ibn Muhammedi gol astyna aldy.

Sagyt oňa ýesir düşdi, Özbek ibn Muhammet bolsa ne öli, ne diri halda gaçdy. Şeýle hem ol ikisiniň hemşerisi bolan häkim Nusradetdin Muhammet ibn Piş Tegin we onuň weziri Rabybetdin Abylkasym ibn aly Dendan ady bilen meşhur bolan wezir öz meýline tabyn boldular. Ol Sagyda azatlygy bagş etdi, a Özbege bolsa kesgittän salgydyny ýylba-ýyl töläp dursa, üstüne çozmajakdygyna, gysmajakdygyna söz berdi. Olaryň ikisem yurtlarynda soltanyň adyna hutba okatmaga boyun boldular. Ol şeýdip ýurt yzyna ýurt alyp. ählisini kuwwatly soltanlyga birleşdirip edara edip başlady...

Emma nägehandan ýowuz külpet, uly bedibagtlyk bolup mongol-tatarlar geldiler. Olar şu eseriň eyesinem maly- mülküden, ýakyn dogan-garyndaşlaryndan, ýurdundan jyda kylyp, ömrüniň

ahyryna çenli sergezdanlyk etmäge mejbur etdiler. Tolkun meni kä ol aýlaga, kä ol şaglawuga zyňyp. görmedik görgülerimi, jepa-jebirlerimi görkezdi. Jelaletdiniň ähli yaranlaram ömrüniň ahyrky gününe çenli bedibagtlykdan bedibagtlyga uçrap, durmuş şatylaryny başdan geçirmeli boldular. Başga ýagdaýda men mürzelik sungatyndan daşda bolan, ýazyjylyk işinde ykrar edilmedik kişi kesel pikirleri, ýaradar kalby, garyp ylym-bilimi bilen beýle diwany ýazmaga het etmezdim. Emma bedibagtlyk bedibagtlyk bolýar, ol edeýin diýen işini etdirmeýär, yöne bu bedibagtlyklar dünýäsine girmezden ozal şol bedibagtlyklary, külpetleri alyp gelen tatarlar hem olaryň ýurdy barada, olaryň goşun dartyp bu ýurtlara aralaşyşy barada gürrüň bereýin, goý, bu işde Alla ýardam eýlesin! Taryhy makalalar